

GYŐRI–NAGY SÁNDOR

TÁJNYELVI KÖLCSÖNÖSSÉG A KÁRPÁT-MEDENCEI KISEBBSÉGEK NYELVI VÁLTOZÁSAINAK KUTATÁSÁBAN ÉS INTÉZMÉNYI SZOCIALIZÁCIÓJUK TERVEZÉSÉBEN

I. A tájnyelvek és az oktatási intézmények viszonyát vizsgálva Magyarországon mind a szomszédos államokétól, mind pedig Európa egyéb országaitól élesen elütő kép tárul elénk.

1. Szinkrón vonatkozásban szemlélve azonnal feltűnik, hogy a magyar nyelvű oktatás szakirodalmában föl sem merül a „Tájnyelven vagy irodalmi nyelven?” kérdése. A magyar anyanyelvű gyermek nyelvi szocializációjának intézményi szakaszai (bölcsőde, óvoda) olyan egyértelműen köznyelvek, hogy abból a csupán ezen intézményi lépcsőket vizsgáló külső szemlélő tudatosan köznyelviesítő oktatási nyelvpolitikára következtethetne. Noha kétségtelenül hat a mai magyar nyelvpolitikában is az a sztenderdnyelvet erősítő alapisírvázat, amelyik az elmúlt évtizedek összeurópai, sőt világtendenciájaként bárhol föllelhető (volt) (Szépe 1984: 324), a magyarországi intézményes szocializáció köznyelvisége korántsem indokolható vele. Egyfelől ugyanis nemcsak a pedagógiai szakirodalomból hiányzik a másutt eleven erővel fölvetődő kérdés, hogy táj- vagy köznyelven történjék-e a nyelvi szocializáció valamelyik intézményi szakasza. Ha tájnyelvvvel kapcsolatos kérdések mégis fölmerülnek, azok elsődlegesen szórványos tájszólási (elsődlegesen fonológiai) jegyeknek olykori írásbeli átütésével, helyesírásbeli megírtetésükkel s teljesítményrontó hatásuk kiküszöbölési módjaival kapcsolatosak.

A kortársi magyar nyelvészet sem ad számot a mai magyar tájnyelvek és a sztenderdváltozat olyan mérvű szembenállásáról, mint ez egyebütt található. Sem a sztenderd és a tájnyelvek, sem pedig az egyes tájnyelvek közt nem mutathatók ki olyan mértékű eltérések, amelyek a nagyjából 1000 km-es átmérőjű körrel megadható magyar nyelvterület beszélőinek egymás közötti megértését zavarnák.

A nyelvészeti jellegű eltérések túlnyomó többsége fonológiai, s ezek is bizonyos fonémák rendszerszerű váltakozásában merülnek ki. Aszerint, hogy a nyelvterület egészén elterjedt szavakban ugyanazon a helyen e, é vagy i, esetleg ö áll-e, megkülönböztetnek „e”-zű, „é”-zű, „i”-zű és „ö”-zű tájszólásokat, illetőleg ezek átfedési területein vagy más fonológiai jegyeket is felmutató vidékeken tájnyelvi változatokat (Kálmán 1971: 31). A hangmegterhelési eltérések mellett léteznek jellegzetes formánsgyakoriságiak is, ami annyit tesz, hogy tájnyelvenként bizonyos morfémák használati-terheltségi mutatói különbözhetnek, de olyan tájszólási formánsokkal, amelyek más-

holi teljes hiányuk folytán érthetetlenek lennének a magyar nyelvterület sztenderdjét vagy más tájnyelveit beszélők számára, gyakorlatilag nem számolhatunk (Szabó Z. 1965: 8–17). A lexikológia ad számot a legjellegzetesebb különbségekről. Nyelvföldrajzi vizsgálatok használtak tájszókat nyelvjárási határjelzőként (Penavin 1984:29). Am a tájnyelvenként eltérő lexikai elemek száma olyan csekély az egész nyelvterület közös szókincséhez képest, hogy még a nyelvterület egymástól legtávolabbi tájszólásainak beszélői közt sem zavarják a megértést. Ennek az az oka, hogy a szintaxis területén is rendkívül nagyfokú az egyezés a tájnyelvek, illetőleg az egyes tájnyelvek meg a köznyelv között. Olyannyira, hogy az egyébként mindennütt előforduló szerkesztési változatok csekély gyakorisági különbségeit jószerével elhanyagolhatónak is tekintik (Szabó J. 1983:52).

2. Másfelől nem csak a kortársi magyar pedagógiai és nyelvészeti szakirodalomból hiányzik a köznyelv és a tájnyelvek Európa más tájairól ismert – olykor igen éles – szembenállásának problematikája. Diakron értelemben sem leljük nyomát annak, hogy tájnyelv és irodalmi nyelv (köznyelv vagy sztenderd) viszonya olyan kategórikusan vetődött volna fel, mint pl. akár a szomszédos német nyelvterület pedagógiai és nyelvészeti irodalmában (Muhr 1986:151–152).

Annak a kevésbé közismert ténynek a magyarázata, hogy a magyar nyelv ma Európa talán legegységesebb nemzeti nyelve, nem múltbéli vagy mai nyelvpolitikai okokban keresendő. Bár a magyar nyelv eredete s rokonsági hovatartozása máig megnyugtató tisztázásra vár, akárcsak a magyarság „első” őshazájának lokalizálása s maga az időszámítás kezdete előtti néptörténet is, annyi a modern szocio- és pszicholingvisztika szemszögéből már nyilvánvaló, hogy e nép időben s dokumentumokban belátható történelme, illetőleg nyelvének alakulása teljességgel elválaszthatatlan egymástól. Különösen igaz ez a tétel akkor, ha szembeállítjuk egymással a magyarság és anyanyelve, valamint a nyugat-európai nemzetek s nyelveik történetét.

Közismert, hogy a német történelem évszázados kisállamosdíjának, a német fejedelemségek sok évszázados különállásának milyen erőteljes nyelvdezinTEGRÁLÓ, tájnyelviességítő szerepe volt, aminek tükrében nem csodálható a német állami és nyelvi egység keresésének vehemenciája a XIX–XX. századi nemzetállami fejlődés korában. Az is köztudott, hogy még a századokig változatlan középkori nagybirtokhatárok is képesek voltak nyelvi-nyelvjárási határokká rögzülni Nyugat-Európában (Bárczi 1975:182–183). A második világháború után világszerte beköszöntő ipari-urbanizációs korszak lakossági migrációjának nyelvi és kultúraegységessítő hatásaiból levonható következtetéseinket most már a fentiek mellé téve megállapíthatjuk, hogy a tömegtájékoztató eszközök kora előtt a letelepült és a vándorló életmódtörténet ellentétes nyelvi következményekkel járt. Amíg a letelepültség az elkülönülő, tájnyelvi irányú fejlődésnek kedvezett, addig az egy tömegben vándorló, avagy önmagukon belül erősen migráló népek nyelve magas fokon egységesült.

II. Az európai népek többségével szemben a magyar éppen ez utóbbi típusú példázta.

1. Történelmének az európai írásbeliségben követhető 1100 esztendejét olyan vándorló korszak előzte meg, amelynek sem időbeli kezdetét, sem földrajzi kiindulópontját nem ismerjük még. Ennek oka az, hogy a mai Kárpát-medencei magyar állam kezdetét jelentő 895–96. évi, „honfoglalás”-nak nevezett letelepedés előtti vándorló korok írásbeli emlékezetét, a középkori magyar királyok székesfejevári könyvtárát az oszmán hódítás teljességgel megsemmisítette 1543-ban. A középkor végi s újkori magyar történelem hányattatásait a középkori magyar írásbeliségnek csupán 5%-a élte túl (szemben pl. Angliával, amelynek középkori írásbeliségéből mindössze ennyi veszett el). Nem csoda hát, ha a szórványos krónikai adatokból még hiányukat kiegészíteni igyekvő régészeti és antropológiai adalékokból, valamint a geopolitikai helyzet függvényében folyton változó történetírásból ellentmondásos néptörténet bontakozik ki.

Közös bennük, hogy a magyarság 895 előtti vándorlási övezetét Eurázsia közepére, nagyjából a 40–60. szélességi fokok közé, s ennek legkeletibb végpontját a mai Észak-Kína területére teszik. Eltérnek viszont abban, hogy egyesek a magyarság egy innen kiinduló, szakadatlan nyugati irányú vándorlását valószínűsítik, mint korunk hivatalos magyar történettudománya teszi, míg mások a magyarság körébe tartozó rokon törzsek kétszeri (László 1978), sőt többszöri Kárpát-medencei visszavándorlására (I. Tarihi Üng.) szolgálnak adalékokkal. Tény, hogy ezen egyelőre beláthatatlan tartalmú vándorlási szakasz korában a magyarság szoros politikai-államszervezeti és etnikai kapcsolatokba került különféle népekkel. Valószínű, hogy ezeket az átmeneti etnikai érintkezéseket szűkebb vagy tágabb körű, de ugyancsak átmeneti kétnyelvűségi korszakok kísérték. A leíró szemléletű magyar nyelvészet e kétnyelvűségi láncolat nyelvtörténeti következményeit úgy próbálta értelmezni, hogy ezek a feltételezett egykori (monolingvis) ősmagyart maradandóan az éppen kétnyelvűsítő érintkező nyelv irányába térítették. Csakhogy az élő kisebbségi kétnyelvűség mai tényei teljesen más diakron feltételezést engednek meg. Egyrészt tény, hogy a spontán kétnyelvűség pszicholingvisztikáját szigorú nyelvökonomiai törvények igazgatják, amelyek hosszú távon nem tűrik meg a nyelvi rendszerek és részrendszereik szintjén fennálló éles különbözést a nyelvtudatban. E nyelvökonomiai törvények az egyén eltérő társnyelveiből az egyező elemeket nyomatékosítják. Innen a nyelvérintkezési univerzálék java része (Nelde 1981:121–125), pl. a közös (nemzetközi) szavak elburjánzása a kétnyelvű ember beszédében meg a tükörfordításos jelentés- és mondatszerkesztés (Kossa 1968:11–87 passim). Ugyanemiatt alakul ki az ún. összetett (compound) kétnyelvűség, s nemcsak az a magyarázata, hogy az ilyen kétnyelvűek együtt, illetőleg egymáshoz közeli forrásból tanulták nyelveiket (Göncz 1985:63). Megfigyelhető ugyanis a koordinált kétnyelvűek esetében is egy „síríg tartó” egységesülési folyamat, amelyik az eltérő forrásokból szerzett

társnyelvek nyelvtudatbéli összezsizsolódásának szakadatlan folyamataként fogható fel. Generációk során egy egész nyelvi közösségben érvényesülő kétnyelvűség esetében már épp e nyelvökonomiai törvényszerűségek „szociálpszichologizálódása” okán nincs értelme koordinált kétnyelvűségről beszélnünk.

A fentiek a kétnyelvű hatások szervesülését látszanak alátámasztani, és pedig a korábbi lineáris-mechanikus nyelvszemlélet értelmében. A magyarban bizonyára szervesülhettek is némely kétnyelvű változások, azaz be is épülhettek a magyar nyelv rendszerébe. Am a kölcsönelemeket egyrészt alkotának megfelelően eleve meg is rostálta s az átvételeket hasonította nyelvünk (Karácsony 1985:217). Másrészt a magyarság történetében nem egyetlen bilingvis néptörténeti korszakkal, hanem egy talán több évezredes vándorlástörténet különböző nyelvekkel létesült kétnyelvűségi láncolatával számolhatunk. Márpedig ez esetben a nyelvtörténet diakroniájában az egyes kétnyelvűségi szakaszok magyar nyelvváltozatai közt ugyanannak a rendszerszerű gazdaságosodásnak kellett végbemennie, amit az egyéni kétnyelvűségtörténettel kapcsolatban jeleztem.

Mint hogy valamely kétnyelvűségi korszakból egy újabbra átlépve a magyar nyelv e kétnyelvűségtörténeti változataiban a legközösebb elemkészlet éppen a magyar volt, az egymást követő különféle kétnyelvű néptörténeti szakaszoknak épp a közöst, azaz a magyart kellett megerősíteniük, s a legkevésbé szervesültet, a megelőző kétnyelvűségi korszak(ok) nem magyar elemkészletét — legalábbis részben — kioltaniuk. Ezért e néptörténeti kétnyelvűségi láncolat abszurdnak látszó módon éppen nem az „ősnyelv” torzítása, hanem ellenkezőleg: újra meg újra való megerősítése, szerkesztés-tani és jelentésrendszeri egységesítése iránt hathatott. Ezért a honfoglaló törzsszövetség nyelve sokkal fejlettebb és egységesültebb lehetett, mint a magyarságot gyakorta ellenlábasai kategóriáival („kalandozások”, „Martinovics-féle összeesküvés”, „primitív agglutináló nyelv” stb.) illető tudományosságunk Európával szembeni kisbbségi érzésből alaptalanul vélte. Ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy a magyar nyelvészet hiába próbálta meg lokalizálni a IX–X. század feltételezett törzsi nyelvjárásait az ország területén, holott a krónikák egyértelműen törzsenkénti letelepedésről szólnak.

2. Másrészt a 895–96-os Kárpát-medencei letelepüléssel sem kezdődött nyugat-európai értelmű letelepült életmódtörténeti korszak a magyarság életében. Csupán a 40. és 60. észélességi kör közötti kelet-nyugati (nyugat-keleti) irányú vándorlások kora szűnt meg. Ugyanakkor viszont olyan látzólagos letelepültségi korszak vette kezdetét, amelyben már csak a magyar haderők jelentek meg idegen földön támadásmegelőző céllal vagy szerződéses kötelezettségeiket teljesítendő (Vajay 1968:81), de a magyarság mint nép nem lépte át többé a Kárpát-medence határait. Magán a Kárpát-medencén belül azonban a népesség letelepültségi struktúrái egészen a XVIII. század végéig nem rögzülhettek véglegesen. Ezért e korszakot a népességet

szinte évszázadonként összekevergető történelmi eseményekről a belső kényszmigráció korának nevezhetjük.

Már a későbbi Szent István korában (1000–1038) sor került nagyarányú áttelepítésekre a nyugati rítusú kereszténység elterjesztése körüli törzsi harcok (Koppány, Gyula, Ajtony) során. Az új orientáció és a római hit ellen lázadók települési területeire királyhű népeiséget ültettek, a legyőzött törzsi vezérek híveit vagy nagy részüket meg a győztesek fennhatósága alá tartozó vidékekre költöztették (Földes 1986:98–105 és 186–196). Ekkor kerülhetett sor a már korábban római rítusú kereszténységre tért székelység egy részének Erdélybe (Csíkba) való áttelepítésére a nyugati határvidékről (Balás 1984:79). A tatárok 1241–42. évi magyarországi hadjárata az óriási embervesztésen túl országos meneküléssel, azaz újabb hatalmas méretű népeiségkeveredéssel járt. Ennek nyilván ismét országos nyelvi elegyedés lett a következménye. Az oszmántörökség megjelenése az ország déli területein, különösen pedig a mohácsi csatavesztés óriási mértékű, észak-északnyugati irányú lakosságmozgást okozott (Somlyói Tóth 1984:45). Ez nemcsak az országon belüli nyelvhatárok átmeneti eltolódását, azaz nem magyar népeiségnek a tömegesen megjelenő magyarba, majd a magyaroknak részint ezekbe való beolvadását vonta maga után, hanem egyben a különböző területekről északra torlódott magyar csoportok egymás közti nyelvi kiegyenlítődének újabb hullámát is. A másfél évszázadra török megszállás alá került középső országrészben is hasonló nyelvi elegyedés zajlott. A hódítás meggátolta a korábbi letelepültebb földművelő gazdasági struktúra további működéését. Következtében a korábbi nomadizáló életmód egyes elemei támadtak fel (Tóth 1985:77), ami a magyarság Kárpát-medence előtti lakás- és gazdálkodási formáinak XVI. századi változataiban nyilvánult meg. A gazdasági szerkezetrombolódással meglóduló „kényszerurbanizáció” kiterjedt sárházaulokat hoz létre, amelyek lakossága az újraosztott puszták kisebb hányadát műveli, nagyobb hányadán állatokat tart.

A hirtelen urbanizálódás, az elgyökértelenedett tömegek összezsufoldódásának nyelvet és kultúrát egységesítő hatásaira megint hűen következtethetünk vissza az 1948 utáni magyar történelem máig eleven példáiból. Ugyanígy az is könnyen belátható, hogy a XVI–XVII. századi kétlakóság a felduzzadt hódoltságú városok s pusztáik lakosságának nyelvi érintkezését, azaz állandó nyelvi kiegyenlítődést is biztosította, ahogyan ez a faluról városba bejáró, illetőleg városból falusi kertek művelésére kijáró utódaik kétlakóságában máig funkcionál. A fölkerekedés ösztöne a török megszállási övezet viszonylagos állandósulása ellenére is éber maradt. Országrészek „éltek szekéren” évtizedekig. A XVI–XVII. századi végvári harcok során hol a török, hol a királyi csapatok telepítették át az éppen elfoglalt vidékek adófizető lakosságát „biztonságosabb”, azaz ellenőrizhetőbb helyekre. Az oszmán megszállásnak a nyelvi kiegyenlítődést előmozdító lakosságelegyítő következményei mellett egyéb nyelvi hatásai is voltak. Minthogy a megszállók anyanyelve s hivatali központjaik magyar nyelvhasználatának némely

sajátossága fölerősítette a magyar nyelv bizonyos törökös jegyeit, a formálódó nemzeti nyelvi normaérzék ellenük fordult s igyekezett kiszorítani őket az írásbeliségből (Bárczi 1975:239).

1685-től a törökellenes főszebadió háborúk a XVI. századi menekültáradatával ellentétes irányú, de legalább azzal vetekedő méretű országos futást indítottak el. A pusztítva közeledő keresztény seregek elől délnek özönlött a lakosság vagy egy-egy tájegység közös búvóhelyeire vette be magát (Füzes 1985:87). A szekéren élésnek azonban a török kiűzése sem vetette végét. A szegénylegény-mozgalmak s az 1703-tól 1711-ig tartó Rákóczi-szabadságharc idején is gyakorlat maradt, hogy a hadviselő felek „kivonták”, azaz magukkal vitték az ellenségnek átengedett területek lakosságát (Györffy 1984:75–76). Am az igazi belső népvándorlás csak a harcok elültével kezdődik. Visszatér az elűzöttek egy része, illetőleg leszármazottaik valamelyik nemzedéke. Megindul a bécsi „újraterelítési tervek” megvalósítása, amelyek egyik nyíltan bevallott célja az, hogy „a lázongásra hajlamos magyar vért természetadta királyát tisztelő némettel temperálják” (Hutterer 1961:38). A XVIII. század folyamán három nagy hullámban németeket telepítenek az ország különböző területeire (Ács 1984:163–177). Ezek egy részének az a nyilvánvaló katonapolitikai célja, hogy etnikai reteszt képezzenek a „megbízhatatlan” magyarság és a délről még sokáig próbálkozó török közt (Zimmermann 1974:63). Más csoportjuk a háborúk során megbomlott magyar nyelvi-etnikai tömböt hivatott föllazítani annak visszarendeződése előtt, gyakran úgy, hogy az őslakos magyarok visszatérését adminisztratív eszközökkel akadályozzák meg. A németek mellett később már sok egyéb telepes náció is részese „az újjáépítés Bécsből vezérelt óriási művé”-nek (Zimmermann 1974:21). Velük a telepítések befejeztével jelentős számú nem magyarokú népesség kerül a magyar nyelvi-etnikai centrum területére. Magyar falvakba, vegyesen telepített csoportjaik fokozatosan beleolvadtak az autochton magyarságba. Összefüggő sávokban telepített zömük azonban anyanyelvi egynyelvűségben érte meg a XX. századot.

III. Az első világháborút lezáró trianoni béke nemzeti kisebbséggé teszi a magyarság egyharmadát, s megindítja az új Kárpát-medencei államok közti elzárkózási politikát, amelyet tovább fokoz a második világháborút befejező potsdami és párizsi békeegyezmény szelleme, amely szerint a kisebbségi kérdés minden ország saját belügye (Kövágó 1981:166). Betetőzi ezt az 1948 utáni kommunista diktatúrák létrejötte a térségben, amelyek e fölfogásnak a magyar–román viszony 1980-as évek közepétől kiéleződéséig szinte maradéktalanul érvényt is tudtak szerezni.

1. A Magyarország területén megmaradt nemzeti kisebbségek nyelvi sorában ez az új Kárpát-medencei határokat hermetizáló politikai izolacionizmus már csupán betetőzte azt a folyamatot, amely a magyar nyelvterületre települt mások nyelvének és kultúráját szakadatlanul távolította kibocsátó közösségeiktől (Botik 1980:77 és Weinhold 1980:730). Ebben az eltávololo-

dásban két fontos szakasz különíthető el. Tájszólásos egynyelvűségük XX. század közepéig tartó időszakában az egykori származási területekkel lazuló kapcsolatok folytán egyetlen és kizárólagos anyanyelvi változatukká lett a tájszólás. Benne az elszigetelődés a tájnyelv belső erőt juttatta egyeduralkodói érvényre, ami archaizálódásra vezetett. Ez gyakorta olyan mértékű volt, hogy egyes hazai kisebbségi tájnyelvek besorolása a XX. század eleji anyanemzeti nyelvatlaszkészítőknek is nehézségeket okozott (Wild 1988:8). Az azonos etnikumhoz tartozó kisebbségek Magyarországon belüli, egymás közti migrációja ugyan egynemű kiegyenlítődési folyamatokat is elindított tájnyelveik közt. Ezek azonban nem tarthattak anyanemzeteik köznyelvi fejlődése irányába, hiszen döntően más volt a kiegyenlítődéshöz részes tájszólások elegye és beszélőik tömegaránya is. Ezért többnyire csupán kevéreknyelvjárásokat eredményeztek (Hutterer 1975:19). Ezek az archaizálódott, illetőleg részint egymás közt keveredett nyelvjárások bevonultak a hitéletbe (Székely 1987:517), 1945-ig tartották magukat a kisebbségi sajtóban is. Oktatásbéli meghonosításukra ugyancsak történtek kísérletek (Pável 1976:66), de a második világháború után fölerősödő nemzeti-nyelvi homogenizációs törekvések tájnyelvelenessége (Fischer 1988:88) s a szomszédállami elzárkózást föloldani igyekvő, a kisebbségek hídszerepét hangsúlyozó együttműködési doktrina köznyelvdogmája (Kővágó 1981:176) versengve hiteltelenítették el e kísérleteket. Emiatt a kisebbségi tájnyelvek – mindmáig elméleti – fölértékelésére már csak akkor kerülhetett sor, amikor a gyakorlatban is nyilvánvalóvá lett az anyanemzeti köznyelvi stratégia kudarca a kisebbségek intézményi nyelvi szocializációjában (Kozma 1984:81). Csakhogy ekkorra már beköszöntött az eltávolodás második szakasza amelyben újabb gondokat vetett föl az a tény, hogy időközben kétynyelvűsödtek a magyarországi kisebbségek. Ennek leglényegesebb pszicholingvisztikai velejárója az, hogy a korábban egynyelvű kisebbségi egyedfejlődés addig zártkörű, egynemű ontogenetikus változatkiegyenlítődési folyamatai megnyíltak a másodnyelv iránt. Ezzel megindult a kisebbségi nyelvi egyedfejlődés változatkiegyenlítődési folyamatainak heterogenizálódása, ami újabb lökéssel s újabb irányba – a másodnyelv felé – távolította a kisebbségi nyelveket anyanemzeti közösségeiktől.

Bonyolítja nyelvi helyzetüket az is, hogy egyazon nyelvi-etnikai csoporton belül táji és generációs eloszlásban is többféle kétynyelvűségi típus keletkezett, amelyeket azonban egyaránt rendkívüli labilitás és a kétynyelvűségkutatás számára is szokatlan erejű egynyelvűsödési hajlam jellemez. A magyarországi kisebbségek kétynyelvű változásainak e máig kutatási figyelmen kívül rekedt tényét részint épp azzal magyarázom, hogy kétynyelvűségükben egy nagyon archaizált tájszólásnak kéne versenyre kelnie Európa egyik legkiegyenlítettebb nyelvével. A magyarnak mint többségi vagy környezeti nyelvnek az ereje abban a pszicholingvisztikai tényben van, hogy a hírközlő eszközökből, meg a közvetlen környezetből a másajkúakra sugárzó hatások – a magyar köznyelv és tájnyelveinek fentebb vázolt kivételes kö-

zelsége okán – lényegében nem címkéződnek megkülönböztető emlékezeti (nyelvváltozati) kódokkal (Győri–Nagy 1988a). Ezért nyelvi elemeinek egyenkénti megerősítése nagyobb gyakoriságú a legtöbb európai nyelvénél s különösen nagyobb, mint az országon belüli kisebbségi nyelvekben.

A hazai kisebbségek intézményi nyelvi szocializációjának anyanemzeti köznyelvstratégiája tehát akkor került válságba, amikor a – talán utoljára – újra kínálkozó (részleges) tájnyelvi fordulatot nemcsak általános kétnyelvűségkutatási gondok késleltetik, hanem olyan különlegesek is, amilyenekkel – legalábbis ilyen mértékben és összefüggésben – másutt nem találkozhatunk. Ehhez járul az a nyelv- sőt külpolitikai késleltető tényező, hogy a szomszédos nemzetek továbbra is kisebbségeik nyelvi elszakítási kísérleteként értékelik a kisebbségi tájnyelv bárminemű fölértékelését, különösen az esetben, ha ez nem érvényesülhet egyidejűleg és azonos mértékben a magyarajkú kisebbségekre is. Ez a másik akadály az a szigorú viszonzás elv, amelyik a lassan s ellentmondásosan bontakozó kisebbségpolitikai kapcsolatokban valamely lépésre formában-tartalomban azonos ellentételezést vár. Pedig ez a szomszédállamokban élő magyarság nyelvi folyamatait tekintve lingvisztikai abszurdum.

2. A trianoni és a párizsi békével nemzeti kisebbséggé lett magyar csoportok nyelvállapota és nyelvi változásai csupán részlegesen vethetők össze a magyarországi másajkúakéval. Nyelvi létüket a közös történelmi, kulturális és szociálpszichológiai közeg részint hasonlíthatóvá teszi egy Kárpát-medencei modell keretében (Győri–Nagy 1988b), annál is inkább, mert mára a magyarajkú kisebbségek körében is általánosult a kétnyelvűség. Így mind a hazai kisebbségek, mind pedig a határontúli magyarok körében magyarpárú kétnyelvűséggel van dolgunk, amelyik nyelvpáronként, azaz pl. mint a magyarországi horvátok horvát–magyar s a horvátországi magyarok magyar–horvát kétnyelvűsége vizsgálható s feltétlenül vizsgálandó is, hiszen a kétnyelvűséget általában kísérő nyelvérintkezési univerzálék mellett számos olyan pszicholingvisztikai jelenség is akad, amelyik csak ugyanazon két nyelv nyelvtudatbéli érintkezéséből származhat. Ám a közös nyelvpártermékek körét az anyanyelvviség és a domináns-nyelvviség szempontja is szűkíti, hisz másként üt át a kétnyelvű magyarok szintetikus anyanyelve valamely Kárpát-medencei analitikus másodnyelvükön, mint az analitikus nyelvű hazai kisebbségek „anyagondolkodása” (Deme 1984:83) magyar másodnyelvhasználatukban. A rendkívül fontos nyelvpárszemléleten belül azonban még az anyanyelvénel is bonyolultabb pszicholingvisztikai elkülönítő tényező a dominánsnyelvviségé, különösen akkor, ha részleges (tematikus) vagy teljes (ontogenetikus) rangsorváltás következett be az egyéni kétnyelvűségben, azaz, ha az anyanyelv bizonyos nyelvhasználati körökben avagy az egyéni nyelvhasználat egészében már nem az erősebb nyelv, hanem fölötte a másajkú többség nyelve, a kisebbségi másodnyelv lett dominánssá.

A fent tárgyalt, szomszédországoként más és más nyelvpárkapcsolat indította el a Kárpát-medencei magyarajkú kisebbségeket a második világhá-

ború után – anyanemzetüktől történt eddigi leghermetikusabb elzáratásuk korában – a „nyelvi-kulturális nemzetiségiesülés”, azaz állami többségi nyelveik különbözőzése szerint más-más irányú regionalizálódásuk útján (Deme 1970:100–116). A magyar nyelvterület kisebbségi peremeinek dezintegrációs folyamata – némely hazai nyelvészhielmeikkel ellentétben – változatlanul tovább tart, sőt fokozódó ütemben folyik tovább, hiszen alapvető pszicholingvisztikai oka, a magyarajkú kisebbségek eltérő nyelvpárokban való kétnyelvűsödése, már a legnagyobb lélekszámú tömbökben is tény.

A kétnyelvűségekre jellemző különmemű kiegyenlítődéés olyan kétnyelvű anyanyelv-változatokat hoz létre, amelyek az anya- és a másodnyelv dominancia-viszonyának módosulása függvényében egyre távolabbra kerülnek a monolingvis anyanyelvi változattól, azaz a törzsmagyarság nyelvétől. Márpedig a Kárpát-medencei magyarajkú kisebbségek csoportjaiban már ma is kimutatható az a klasszikus kisebbségi korcsoportos lejtő, amelyik távlataiban az anyanyelvdominanciás kisebbségi kétnyelvűségből a kiegyensúlyozódás lépcsőjét kihagyva a részlegesen (tematikusan) másodnyelv-dominanciás, majd a teljes (ontogenetikus) másodnyelv-dominanciás kétnyelvűségeen – s egy elhúzódo látens kétnyelvűségi szakaszon – át másodnyelvi egynyelvűsödésre vezet. Az ilyen kétnyelvű magyar csoportok monolingvis anyanyelvi köznyelvű „gyógykezelését” is elhibázottnak kell tartanunk, mivel a mai Kárpát-medencei kisebbségi kétnyelvűség – éles ellentétben az értelmiségi típusú kétnyelvűséggel – minden esetben a nyelvi-kogníciós bázis meggyengülésével jár. A gyenge bázis legfőbb ismérve pedig a különös stimulusérzékenység, ami annyit tesz, hogy a beszédtárs nyelvhasználatának a gyenge bázisú hallgatótól elütő jegyei nehezítik, sőt meg is gátolhatják ennek megszólalását (Győri–Nagy 1985). A kétnyelvű kisebbségek nyelvi gondozása tehát pszicholingvisztikusabb közelítést kíván, olyant, amelyik az eltérő stimulusok számának csökkentését is célul tűzi ki. Ez pedig a kutatásban szükséges kétnyelvű szempont, a nyelvpárszemlélet útja az oktatásban is.

A stimuluscsökkentés másik területe a magyarajkú kisebbségeknél is az illető közösségek belső anyanyelvi változatának, a tájnyelvnek az anyanyelvőrőző intézményi stratégia átalakításában esedékes fölértékelése lehet. A kisebbségi nyelvhasználatban való spontán fölértékelődése ugyanis megtörtént már. Kezdő pillanata éppen a bő 70 évvel ezelőtti kisebbségi sorba kerülés volt, ami a törzsmagyarság területétől és monolingvis nyelvi életétől történt leválasztással eleinte csak gyérítette a magyar nyelvi centrum és egykori peremeinek szerves-kölcsönös kapcsolatát. Az anyanyelvi rövidre-zártság mindinkább hangsúlyosította itt is az egyes magyarajkú kisebbségi régiók belső nyelvi erőit. Ez még a rendkívül standardközeli magyar kisebbségi tájnyelvek esetében is redialektizációval járt, amely folyamat épp a második világháború utáni központosított diktatúrák korában beköszöntő teljes anyanyelvi kiéheződéssel, a tömeges kétnyelvűsödés kezdetével tető-

zött. Ezt a visszatájnyelvűsödést észlelte nyelvészetünk, de hamarosan meg is nyugodott abban, hogy lelassult, illetőleg megállt a magyarokú kisebbségek nyelvi regionalizálódása, mivel a fonológiai és lexikai felületen vizsgálódva elsiklott ugyanazon redialektizációs jelenségek lehető okainak kétfélesége fölött. A nyelvszigetszerű tájnyelviesedés lényegében évszázados, olykor évezrednyi kisebbségi egynyelvűség mellett elmélyülő belterjes fejlődés, amelybe sem az anyanemzeti köznyelv esetleges egynemű kiegyenlítő hatása, sem pedig a környezet másik nyelvének heterogén kiegyenlítő vonzása nem szól bele komoly súllyal. Az ilyen jellegű fejlődés eredménye új monolingvis nyelvi változatok kialakulása lehet, amint ezt számtalan példa szemlélteti a világon.

A kétnyelvűséget előkészítő, illetőleg a kétnyelvűséggel járó kisebbségi visszatájnyelvűsödés azzal a hatásnemváltozással függ össze, amelyet a magyarság néptörténeti kétnyelvűségi szakaszainak nyelvünk konstans készleteit, így korábbi, legszervesültebb elemeit regeneráló következményeivel kapcsolatban említettem. A hatásnemváltozás lehántja a legfrissebb változatkiegyenlítődség még zsenge, ezért legkevésbé szervesült hozadékait a korábbi készletekről. Csakhogy amíg ezek a magyar néptörténeti kétnyelvűségek esetében valamely korábbi kétnyelvűség „testidegen” elemei voltak, addig a XX. századi magyarokú kisebbségek körében a magyar köznyelv legfrissebb változatkiegyenlítő termékei enyésztek ki a nyelvhasználatból.

A magyarokú kisebbségek anyanyelvének fejlődése azonban több okból sem fordulhatott a magyarországi kisebbségekéhez fogható mértékű autark irányba. Egyrészt a még csupán évtizedekben mérhető kisebbségi létben csak e peremnyelvi változatok és a köznyelv 1920 körüli kiegyenlítődségi szintjétől kezdve indult meg a fokozatos redialektizálódás, amit a kisebbségi tájnyelvek és az anyanemzeti köznyelv közti kapcsolattartásnak az első 30 esztendőben még lassú gyérülése, s csak a második világháború után megvalósult radikális és tervszerű ellehetetlenítése okozott. Másrészt a magyar kisebbségi nyelvek visszatájnyelvűsödését lassította az a tény, hogy a magyar köznyelv és tájnyelveinek már említett nagyfokú kiegyenlítődség-történeti közelsége okán a magyar kisebbségi tájnyelvek továbbra is képesek voltak szervesként fogadni s felhasználni a magyar köznyelv sokféleképpen szűkített kiegyenlítő hatásait.

Harmadrészt pedig a kisebbségi sorba került magyar nyelvű csoportok jobbára területileg is összefüggtek a magyar nyelvi közösség központi tömbjével. 1920-ig osztoztak vele néptörténetünk korszerű köznyelvi változatát megteremtő valamennyi változatkiegyenlítődségi hullámában. E sokszoros – egymással s közös „gyermekükkel”, a magyar köznyelvvvel egyező – kiegyenlítődségük okán e kisebbségi tájnyelvek történeti kiegyenlítődségi rétegeinek tájnyelvisége sem megértést gátló fokú. Így a szinkrón nyelvészeti vizsgálódás az első visszatájnyelvűsödéshez képest a későbbiekben nem észlelhetett lényegesen növekvő mértékű redialektizálódást. Ez a körülmény szolgált olyan nyelvészeti diagnózisok indokául, melyek szerint az 1970-es

évekre megállt a magyar kisebbségi tájnyelvek elfejlődése a magyar köznyelvtől. Ez — a fentiekből következően — sem helytálló, hiszen nem lépett működésbe olyan anyanyelv-dinamikai tényező, amelyik megakaszthatta volna a visszatájnyelviessé válás folyamatát. Jól tudjuk, hogy az anyanemzet határokön átható hírközli eszközei ma már nem kelhetnek versenyre a többségi nemzet túlsúlyba került másodnyelv-dinamizáló tényezőivel (Györi—Nagy 1984:62—64).

A magyarok kisebbségek anyanyelvi regionalizálódásának téves nyelvészeti megítélése abból fakadt, hogy az anyanemzeti oldal azonos tájnyelvi területeinél erősebb tájszólásiasság állandósulását nemcsak e kisebbségi anyanyelvek immáron állandósult attributumaként kezelték, hanem magát a jelenséget is egyszeri nyelvállapot-változásnak tartották. Csakhogy e kisebbségi magyar tájnyelvek továbbra is mozgásban maradtak. Mozgásuk részint kiegyenlítődtörténeti múltjuk nyomdokain visszafelé haladó, retrógrád dinamika. Az állandónak tűnő tájszólási hangzás mögött fokozatosan archaizálódik a nyelvhasználat, tolnak el az egyes nyelvi elemek forgalmi és terheltségi mutatói (Szabó Z. 1965:13—14) mind az anyanemzeti köznyelvhez, mind pedig e nyelvjárások nemrégiben még köznyelvből kiegyenlítődtetebb állapotához viszonyítva. Közben az 1970-es évektől — kisebbségi régióként különböző intenzitással — föllendült tömeges kétnyelvűsödés újabb nyelvi változatképző erőként lépett működésbe. E kétnyelvűsödő magyar csoportok újabb anyanyelv-változatai azonban már nem határozhatók meg a kisebbségi tájnyelvnek az anyanemzeti köznyelvhez mért dialektológiai távolságával. A heterogén kiegyenlítődtési folyamatok léte a dominancia-viszonyoknak a másodnyelv javára történő fokozatos eltolódásával mind parancsolóbban helyezi előtérbe a harmadik szempont, a nyelvpáralapú kétnyelvű viszonyítás kérdését.

A kétnyelvűsödés tehát a visszatájnyelvűsödés mellett, részben annak kezei közt — újabb okként — hatva fölerősíti a redialektizálódást, és pedig elsödlegetesen ismét a kevésbé hozzáférhető — s ezért alig vizsgált — nyelvalkodási szinteken. Többek között analitizálja a jelentésszerkesztést, tovább módosítja az anyanyelv jelentéshordozó, jelentésmóduló és jelentésszerző elemeinek említett forgalmi és terheltségi mutatóit. Ez a helyzet a magyarok kisebbségek intézményi anyanyelvtörző stratégiájában is fölveti a reális nyelvi változásokat követő tájnyelvi irányú stratégiámódosítás szükségességét. Emellett elkerülhetetlen a kétnyelvű anyanyelvváltozat létevel való sürgös nyelvészeti számvetés is. A Kárpát-medencei kisebbségek e másáukban is közös nyelvi sorskérdései természetesen a szomszédállamok demokratikus együttműködését feltételeznék politikában, kutatásban, oktatásban egyaránt.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ács Zoltán:** Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Budapest, Kossuth Kiadó, 1984.
- Ács Zoltán:** A harmadik honalapítás. Budapest, Kozmosz Könyvek, 1987.
- Balás Gábor:** A székelyek nyomában. Budapest, Panoráma, 1984.
- Bárczi Géza:** A magyar nyelv életrajza. Budapest, Gondolat, 1975.
- Botik, Jan:** Az alföldi szlovákság etnokulturális továbbélésének folyamata és tényezői. I. köt. 69–78. In: A II. békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai I–III. kötet. Budapest–Békéscsaba, MM Nemzetiségi Önálló Osztály, 1981.
- Deme László:** Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Bratislava, Madách Könyvkiadó, 1970.
- Deme László:** Anyanyelv és idegen nyelv konfrontálódása a beszélőben. 78–89. In: Bachát László–Székely Gábor (Szerk.): Anyanyelv – idegen nyelv. Nyiregyháza, 1984.
- Fischer, Gero:** Das Slowenische in Kärnten. SIC Wien–Klagenfurt) Celovec, 1980.
- Földes Péter:** Vallanak az ősi krónikák. Budapest, Kozmosz Könyvek, 1986.
- Füzes Miklós:** Falvaink élete a hódoltság megszűnése után. 87–137. In: Füzes Miklós (Szerk.): A Zselic mezsgyéjén. Mindszentgodisa, 1985.
- Göncz Lajos:** A kétnyelvűség pszichológiája. Újvidék, Fórum Könyvkiadó, 1985.
- Györffy István:** Nagykunsági Krónika, Karcag, 1984.
- Győri–Nagy Sándor:** Határmenti német–magyar kétnyelvűség. 59–71. In: Kővágó László (Szerk.): Magyarországi Nemzetiségi Kutatások 1984. Budapest, MM Nemzetiségi Önálló Osztály, 1984.
- Győri–Nagy Sándor:** Változathatás a Kárpát-medencei nemzetiségek kétnyelvűség-dinamikájában. (Kézirat, 1985). In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVIII. (Megjelenőben).
- Győri–Nagy Sándor:** Zur kognitiven (Im) potenz der Sprachbestände bilingualer Minderheiten im Karpatenbecken. In: Plurlingua VII. 1988a, Bonn, Dümmeler Verlag, (Megjelenőben).
- Győri–Nagy Sándor:** A Kárpát-medencei kisebbségi kétnyelvűség szocio- és pszicholingvisztikai kutatása. In: Hungarológia oktatása 1988/3. szám.
- Hutterer, Claus Jürgen:** Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. 11–33. In: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 1975. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1975.
- Kálmán Béla:** Nyelvjárásaink, Budapest, Tankönyvkiadó, 1971.
- Karácsony Sándor:** A magyar észjárás. Budapest, Magvető Kiadó, 1985.
- Kossa János:** Magyarul, magyarul. Újvidék, Fórum Könyvkiadó, 1968.
- Kozma Mihály:** Nemzetiségi magatartás a tájnyelv és az irodalmi nyelv használatában a magyarországi románok körében. 72–86. In: mint Győri–Nagy, 1984.

- Kővágó László:** Nemzetiségek a mai Magyarországon. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981.
- László Gyula:** A „kettős honfoglalás”. Budapest, Magvető Kiadó, 1978.
- Muhr, Rudolf:** Die Entwicklung des Begriffs Muttersprache im deutschsprachigen Raum seit 1500 und deren Auswirkungen auf die Sprachpolitik. 141–165. In: Grazer Linguistische Studien 27.
- Nelde, Peter Hans:** Language ‘contact universals’ along the germanic-romanian linguistic border. In: Journal of multilingual and multicultural development, 1981/2. 117–126.
- Pável Ágoston:** Válogatott Tanulmányai és cikkei. Szombathely, Vas Megyei Tanács, 1976.
- Penavin Olga:** Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárási atlasz. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1984.
- Somlyó Tóth Tibor:** Asszimiláció hungarika. In: Valóság, 1984/2. 34–47.
- Szabó József:** A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykovácsi nyelvjárásban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. (Nyelvtudományi Értekezések 48.). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- Székely András Bertalan:** Oktatás, kultúra, közművelődés és tömegkommunikáció a magyarországi szlovén nemzetiség körében. 500–542. In: Magyarok és szlovének. Budapest, AGK, 1987.
- Szépe György:** Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. 303–329. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- Tarihi Üngürüş.** Budapest, Magvető Kiadó, 1985. (Magyar Hírmondó).
- Tóth Zoltán:** A család, a magántulajdon és a helyi társadalom szerkezete. 57–98. In: Böhm Antal és Pál László (Szerk.): Helyi társadalom 3. Strukturális viszonyok a helyi társadalomban. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985.
- Vajay, Szabolcs:** Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). Mainz, Hase & Koehler Verlag, 1968.
- Weinhold, Rudolf:** A magyarországi németek nemzetiségi kultúrájának etnográfiai vizsgálatában felmerülő problémák. III. köt. 724–732. In: mint Botik.
- Wild Katalin:** Zur Syntax der eingeleiteten Nebensätze in den Fuldaer deutschen Mundarten Südungarns. Kandidátusi értekezés, Pécs, 1988.
- Zimmermann, Fritz:** Historisch-ethnographische Analyse der deutschen Besiedlungsgebiete Westungarns, Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, Wien–Stuttgart, 1974.